

EL SUBJECTE DE DALT I EL SUBJECTE DE BAIX. REPRESENTACIONS I SUBJECTIVITAT A JOSÉ MARÍA ARGUEDAS I JOSÉ REVUELTAS

Mauricio Zabalgoitia Herrera

Universitat Autònoma de Barcelona

mauricio.zabalgoitia@gmail.com

Cita recomanada || ZABALGOITIA HERRERA, Mauricio (2013): "El subjecte de dalt i el subjecte de baix. Representacions i subjectivitat a José María Arguedas i José Revueltas" [article en línia], 452^oF. *Revista electrònica de teoria de la literatura i literatura comparada*, 8, 144-155, [Data de consulta: dd/mm/aa], < http://www.452f.com/pdf/numero08/08_452f-mis-mauricio-zabalgoitia-herrera-ca.pdf>

Il·lustració || Raquel Pardo

Traducció || Dánae Martín Hernández

Article || Rebut: 22/05/2012 | Apte Comitè Científic: 07/10/2012 | Publicat: 01/2013

Licència || Reconeixement-No comercial-Sense obres derivades 3.0 de Creative Commons

Resum || Aquest article porta a terme un procés comparatiu entre dues novel·les properes temporalment, *Los ríos profundos* de José María Arguedas i *El luto humano* de José Revueltas. El seu caràcter irruptiu, al voltant de la continuïtat central, podria fer-los semblar propers o similars, ja sigui davant la Història o davant els sistemes literaris nacionals i continentals en els quals aparentment s'inscriuen. Tanmateix, i mitjançant reflexions relacionades amb complexos de subjectivitat i un límit de representació, les anomenades enunciacions es revelen com a actes dispars pel que fa a la seva relació amb els subjectes indígenes (tot i que també populars i marginals); a més, també com a versions específiques de dialèctica, ideologia i consciència.

Paraules clau || Comparatisme | Dialèctica | Representació | Subjectivitat | Indígenes.

Abstract || In this article a comparative process is performed between two novels, *Los ríos profundos* by José María Arguedas and *El luto humano* by José Revueltas. Their breakthrough character around the central continuity would make them seem close or similar acts, either in front of History or in front of the national and continental literary systems, in which apparently are part. However, and through reflections related to subjectivity complex and a representation limit, these enunciations are shown as different acts in front of indigenous subjects (but also popular and marginal). As well, as specific versions of dialectics, ideology and consciousness.

Keywords || Comparatism | Dialectics | Representation | Subjectivity | Indigenous.

Per a Julio Ortega, l'obra de José María Arguedas pot ser concebuda com un mapa dialògic del Perú; allà tothom parla i la seva identitat es defineix pel lloc des d'on ho fan. D'aquesta manera, la seva escriptura es presenta com un llarg procés de subversió d'un (des)ordre social jeràrquic a partir d'un ordre d'allò natural (cfr. Corrales, 2011). Tanmateix, des d'unes altres instàncies, la seva obra ha volgut ser vista també com un error, una desviació de la continuïtat establerta per un procés de representació, des de la qual la novel·la seria un instrument privilegiat per acabar amb la realitat dels subjectes que al llarg de la colonialitat i l'emergència nacional van ser marginats i ignorats. Davant de l'indigenisme a l'ús —però també des d'una moderna novel·la central provinent de Lima—, les obres d'Arguedas, sobretot a partir de *Los ríos profundos* (1956), són vistes com un problema allà on la parla de les subjectivitats —aquest espanyol *contaminat pel quítxua*— acaben amb una llengua que *ningú* parla. Per a Ortega aquesta és la llengua del futur, que faria pensar tant en una dialèctica com en una utopia. De la mateixa manera, per a William Rowe hi ha un aspecte «profético en la obra del peruano; una capacidad para hablar del futuro que vendría dada por un extraordinario esfuerzo de análisis e imaginación» (Rowe, 1996: 14).

A Mèxic, hi ha una altra literatura que en un punt desitja fer-se càrrec de certa subjectivitat oprimida, portant-la —alliberada de sublimacions i cosificacions— al pla de la representació literària, fent-la *dialogar*. Aquesta, la de José Revueltas, estaria marcada per una segona novel·la que es desplaça cap a la geografia rural i des d'aquí *fa parlar* a una varietat de subjectes del Mèxic de la primera meitat del segle XX. La crítica, conformadora d'una literatura mexicana, ha vist en aquesta obra els inicis d'una «nova novel·la», així com d'una cultura mexicana mestissa i emergent. Però també ha remarcat la irrupció de certs subjectes que fins fa molt poc només havien estat interpretats i reduïts a parles i modes de ser cosificats; o a *tipus* d'una mexicanitat post-revolucionària, en la qual el lletrat hauria buidat totes les catexis que aquesta nova societat, interessada pel món rural, projectava sobre els subjectes que atorgarien cohesió a les identitats nacionals.

En qualsevol cas, tant a *El luto humano* (1943) com a *Los ríos profundos*, les claus de lectura han estat la multiplicitat subjectiva, la confrontació d'universos culturals, la possibilitat de continuïtats historicotemporals alternes a les centrals occidentalistes, la presència del mite i el seu caràcter subversiu enfront de la història, la pluralitat del narrador; tanmateix, i a pesar de tants altres punts en comú, ni l'una ni l'altra ocupen el mateix lloc als cànons nacionals, als continentals o, fins i tot, a les aproximacions que han volgut acabar amb les literatures irruptives, descentrades, alternatives (Rama, Cornejo Polar, Lienhard).

Ara bé, més enllà del grau de penetració de la *centralitat de l'estructura*, agafant la construcció de Derrida, crítica nacional o continental, el que aquestes dues obres arriben a compartir és, en tot cas, una intenció subversiva amb una constant a tota l'experiència literària llatinoamericana: la d'un límit de representació indígena, marginal i/o popular, que podria ser, en realitat, el criteri aglutinador i cohesionador més clar i probable de l'experiència del subcontinent. Per això, es pensa que es pot recórrer a totes dues novel·les per a la reconstrucció de cartografies subjectives que qüestionen les identitats fixes, recomponen els ordres subjectius dels seus indigenismes i regionalismes més pròxims i contraposen nous subjectes davant del conegut *subjecte fort*, homogeni i mestís dels relats nacionals i les seves literatures més properes. Hi ha un altre punt, però, que acaba mostrant les germanes com a experiències d'una altra continuïtat. Es tractaria del fet que en la seva consecució es trobés la intenció de revelar un projecte; la proposta d'alguna construcció de futur o d'alguna variant dialectal *negativa* —agafant el terme d'Adorno—, que es constituí com a una veritable opció antisistema; sort de rebuig al principi d'unitat, a l'omnipotència i a la superioritat del *concepte* (Adorno, 1990: 8). Afirmar aquesta identitat, per a ambdós escriptors, hauria significat reduir la vasta multiplicitat a una violenta unitat que insistiria a contraposar individus *com a actors dels seus actes* davant ens ideals amb valor axiològic, per així perpetuar la seva dominació.

Un punt de comparació pot estar donat per la presència de subjectes, el grau de pertinença a una cultura lletrada dels quals, en algun moment, els confronta amb una realitat que els excedeix, els descentra (Cornejo Polar, 1996: 839). I ja des d'aquí és possible iniciar un recorregut que les revela com a obres similars, però irreconciliables; semblants en alguns principis d'ordenació i desordre dels subjectes, els seus parlars i experiències encara contraposades mitjançant nous límits imposats per la noció dialèctica que posen en funcionament, així com per aquells marges que provindrien de condicionaments de materialitat discursiva, ideològica i històrica. Com a enunciacions situades en un moment fonamental per a l'experiència postcolonial llatinoamericana —el de l'aparent *alliberació* de certs subjectes—, ambdues esborrarien no només cap a on haurien conduït esdeveniments històrics aparentment comparables, encara que divergents, sinó quins subjectes conformarien una realitat moderna confosa, que molt aviat es faria més complexa, dinàmica i difícil d'agafar; així com també les relacions entre els anomenats subjectes —«sus hablas elocuentes, con los suyos y en su mundo» (Cornejo Polar, 1994: 220)—, però també la relació específica que el complex de representació dominant acabaria establint amb una variada diferència que ja era impossible negar.

Pel que fa a la presentació de cartografies subjectives que

desestabilitzen la unitat dels relats nacionals de mestissatge, ambdues novel·les es presenten com a constructes que fan aflorar modes de consciència i cultura desconeguts. I allà, on el projecte del peruà es pregunta com haurien de parlar aquests subjectes culturals, ja estiguin més a prop o més lluny de la indigència, sigui un caràcter mestís o migrant, el del mexicà, més aviat, i a partir del moment específic en que *descobreix* la realitat del Mèxic postrevolucionari, manifesta una certa confusió pel que fa a l'indi-pagès que *vol representar*. Aquest desordre, a mesura que avança la novel·la, s'ha de resoldre. Per això, s'estableix una tipologia que s'ha d'atendre a la lògica subjectiva de marges ideològics que prefiguren la seva acció fabuladora i que, d'acord amb la construcció d'una consciència utòpica d'un pagès revolucionari i socialista, l'obliguen a classificar els ens ubicats en l'amplíssim tret que hi hauria entre un pol i l'altre del mestissatge.

Allò que en Arguedas resulta ser multiplicitat, una «explosión del sujeto», diu Cornejo Polar, que té l'efecte paradoxal de preservar, amb intensitat creixent, la memòria del temps i els espais que van quedar enrere, convertint-los en un segon horitzó vital que una i altra vegada s'infiltra, modelant les experiències (Cornejo Polar, 1994: 209), a Revueltas és una reacomodació de consciències que reactiven les categories de l'ambigüitat, el masclisme, el complex d'inferioritat, la indiferència davant la mort, la desgana, l'ocultació i la falsedat (Montoya, 2008); també és possible afegir la insistència a una violència desmesurada. Essències, totes, d'una mexicanitat lligada a una noció de raça i a experiències històriques més properes a la indigència, i que només podrien haver-se debilitat d'acord amb la penetració d'una consciència revolucionària que va fracassar. D'aquesta manera, l'indi-pagès il·lustrat, revestit de cultura, educació i socialisme, es contraposa a l'indi-pagès rural. Revueltas retorna a les velles dicotomies de la colonialitat i a la seva metafísica; no trenca amb un binarisme que es situa com a base des d'aquesta dialèctica que s'ha d'aproximar a la realitat mitjançant oposats desequilibrats. Finalment, el seu projecte d'un socialisme mexicà també veu com a única opció l'assimilació de l'indi, només que de l'indi ja en procés de «ladinización», que seria, finalment, la feina inacabada de la veritable cara del procés revolucionari. El que revela, llavors, amb molta més força el complex subjectiu subjacent a *El luto humano*, és com el barbarisme d'un tipus d'indi-pagès que ja hauria estat pervertit per les forces erosives d'un capitalisme injust i com, per la seva banda, un indi-pagès de «buena conciencia», lligat amb molta més força a formes de vida arcaiques i rituals, acabaria convertint-se en *el subaltern de la subalternitat*. Una reacomodació de poder que, certament, les literatures homogeneïtzadores i amb tendència a convertir els camperols en *un* subjecte desfavorit, encara cohesionat, no haurien aconseguit mostrar.

Tanmateix, hi ha alguna cosa que resulta més significativa en aquesta contraposició d'una novel·la enfront de l'altra: la veu narradora. Mentre que a *Revueltas* les descripcions dels tres tipus d'indi-pagès provenen d'una instància que conserva l'autoritat de l'assagista d'idees i es complementen amb la visió del capellà, encara com a representant d'un *criollisme* vigent als sectors rurals, l'Ernesto de *Los ríos profundos* s'erigeix com una avançada possibilitat, com un *subjecte migrant* que supera la coherència inestable i precària de conciliació de dobles ancestres del mestís, essent capaç d'estar a «el ayer y el allá, de un lado, y [en] el hoy y el aquí, de otro» (Cornejo Polar, 1994: 209).

El complex subjectiu de *Revueltas*, aleshores, contraposa un indi-pagès progressista amb un ésser mexicà essencial enfonsat en la misèria, en la gana i l'odi. Aquest indi, ja mort a la trama, desitjava transformar la terra; la seva doctrina suposava un «hombre nuevo», que és finalment l'anhel de gran part de la crítica llatinoamericana i mexicana contextual. I és en aquest nivell on la ideologia deixa la seva empremta i des d'on modelitza la realitat (Asensi, 2011). A més, si en totes dues apareixen signes de modernitzacions desiguals, a la del mexicà una nova jerarquia s'afanya a *tancar* els subjectes possibles, a *lligar-los* al seu caràcter de nous actors —encara conflictius— de la modernitat, mentre que a la del peruà s'insisteix a aprofundir al seu interior, remarcant la seva fragmentació i la desestabilització que determinades posicions entre dues continuïtats els provoquen. I s'hauria de preguntar si, tot i que en aquests camperols de *Revueltas* també coexisteixen *dos temps*, i també es contraposen elements de la modernitat davant formes arcaïques, com és que la seva consciència d'ell mateix i de l'altre es presenten com una síntesi fatal, encara que estable, l'edat de la qual es presenta com a eterna?

Sembla que el que *Revueltas* manté és un ordre simbòlic europeu, amb tot i aquesta vella tradició que ja Marx havia identificat amb claredat a *El dieciocho brumario* i que Spivak recupera al seu incident treball (2009). Es tracta de l'antic debat entre la representació o retòrica com a tropologia i d'aquesta com a persuasió, com a discurs que prové d'un «soporte» i que recau en un «representante» (Spivak, 2009: 58). I de què s'ha de persuadir als subjectes? I com se'ls ha d'anomenar, quines metàfores se'ls ha de donar? La funció de l'autor a *Revueltas* és més la d'aquest intèrpret que Marx veia al seu *Dieciocho brumario*, és a dir, un portaveu impregnat d'una consciència de classe que adés està atenta a la diferència, adés a la particularitat, però sense descuidar el límit de representació indígena-marginal-popular, al qual abans s'ha fet referència.

Tot i que totes dues novel·les narren, en determinats moments, qüestions semblants —un viatge, certa confusió subjectiva que les forces de dominació intenten reordenar, el paper de l'església

i els seus sacerdots criolls, l'episodi de la vaga—, cosa que no només acaba amb la diferència que subjuga la realitat subjectiva peruana de mig segle davant la mexicana —a les seves formes gens correlatives en relació amb allò indígena—, sinó que també mostra com les forces modernitzadores, per una banda, en trobar-se amb entramats epistèmics diferents, conduïren les possibilitats de la ficcionalització cap a zones molt diverses. Al Perú, tant a Churata com a Arguedas, el subjecte plural que assumeix experiències diverses —situades en temps i continuïtats divergents— adquireix una índole «dispersa, entreverada, capaz entonces —y por eso mismo— de abrir una amplia gama polifónica que incluye el sutil tejido de dos idiomas» (Cornejo Polar, 1994: 215). Mentre la veu mutable que parla a *El luto humano* no aconsegueix silenci i sigil·li a l'hora de passar d'un subjecte a l'altre, d'una instància d'enunciació a una altra, unes vegades situant-se a la consciència de l'indi-pagès més sanguinari i allunyat de la moral subjacent a la consciència de la classe proletària, d'altres situant-se a la de l'indi-pagès arrossegat per les forces d'una modernitat que no sap res sobre què fer amb ell i amb les pràctiques arcaïques que li queden; d'altres més a la de l'indi revolucionari «aculturado», però per les forces d'un marxisme tel·lúric i nacional. I això és potser tant per aquest límit que s'autoimposa davant l'indígena més pur —al qual descriu amb tendresa i violència, però des de fora, com a *concepte*—, així com pel fet que situar-se a l'altra banda del liberalisme capitalista no significa que s'hagi d'abandonar la posició de subjecte fort i centrat, autoritari en més d'una forma, i gens disposat a esquerdar una identitat ja guanyada i ben construïda (Cornejo Polar, 1994: 215) i que *s'hauria d'implantar* als subjectes dispersos del camp mexicà. I si aquest subjecte entra en crisi a Arguedas, a Mèxic més aviat sembla afermar la seva qualitat de representant —però com l'intendent bonapartià de Marx—, preservant la seva identitat —i posició—, que és com la *garantia de la seva pròpia existència*, com diria Cornejo Polar (Cornejo Polar, 1994: 215).

Més enllà d'algunes qüestions de consciència, ideologia i història —que sens dubte haurien travessat el discurs d'ambdós escriptors, tant per la proximitat temporal com pels fracassos dels projectes nacionals i l'expansió de les forces modernitzadores—, la diferència principal pel que fa a l'acte de representar, i en relació amb les subjectivitats, radicaria en la intenció, no del tot oberta —o revestida pel marxisme i les seves pròpies narratives d'obertura i sensibilitat subjectives—, per part del mexicà, de conversar a Occident com a subjecte (Spivak, 2009: 43). Sobretot des dels pressupostos d'allò que el mateix Revueltas definí com a realisme dialèctic mexicà, bastiment epistemològic que hauria condemnat la seva literatura a ubicar-se dins els límits de l'aculturació i assimilació de l'indi com a passos fonamentals per a un mestissatge que després podria formar part d'una universalitat utòpica. En aquest punt incideixen qüestions

com la possibilitat d'atorgar a l'indi una consciència proletària —que vindria donada amb el *camperolat*—, establir una relació amb el mite i el passat prehistòric com a mitjans per a la conformació d'una identitat homogènia, l'anhel d'un subjecte revolucionari situat més enllà de l'ètnia, la raça o la classe, i la reificació de certes categories d'allò mexicà que ja havien estat activades per Samuel Ramos, Octavio Paz i tota la maquinària nacional, cultural o contracultural.

Abans s'ha parlat d'algun tipus de proposta de futur que subjugaria en totes dues novel·les. En aquest sentit, la novel·la d'Arguedas obre la porta cap a una utopia que no és «síntesis conciliante sino pluralidad múltiple [...]», que no abdica frente al turbador anhelo de ser muchos seres, vivir muchas vidas, hablar muchos lenguajes, habitar muchos mundos» (Cornejo Polar, 1994: 217). I aquí radica el seu caràcter d'una variant de dialèctica negativa, que descuida la síntesi i contraposa una pluralitat multiforme que, en tots els casos, s'ubica al lloc més baix de tota l'escala social com a lloc d'una «veritat» més poderosa, negativa i sabotejadora¹. Per altra banda, la de Revueltas, amb la seva idea del camp i els seus indis-pagesos organitzats com a variants *lumpenproletaris*, i amb els pressupostos que aquesta acció comporta pel que fa al que hauria de fer la diferència, l'alteritat i els diversos tipus de marginalitat resultant dels processos de la colonialitat i la conformació de pàtries, condueix a un futur penetrat per la consciència de classe, en el qual els indis-indígenes, finalment, sobren.

Aquest és, potser, un problema del marxisme en general, i dels projectes nacionals en particular. I encara que Revueltas, sens dubte, situa al mapa de la representació el subjecte rural amb tot i els seus profunds conflictes —aspecte que ja és un acte arriscat per a la homogeneïtat—, potser davant Arguedas o Rulfo es quedi en aquest nivell en què, per a Hannah Arendt, com a autor, es converteix en un re-productor, l'acció del qual «está tan indisolublemente ligada al flujo vivo de actuar y hablar» (Arendt, 1998: 210-211), que respon a certes necessitats de representació (Herlinghaus, 2004: 21). Aquestes necessitats serien les del discurs marxista més allunyat del discurs de Marx, la seva dialèctica i el seu essencialisme de classe. El que ens porta a reflexionar en com l'anomenada condemna s'hauria reproduït en una sèrie de literatures posteriors, deutores en diversos modes a l'emblemàtica novel·la de Revueltas, establint-se així una certa clausura del conflicte. Als passatges referits als indígenes, a *El luto humano*, semblar quedar molt clar: està vivint un temps que ja no li toca.

A la novel·la de Revueltas, és el moment de la vaga on el narrador intèrpret, i la seva complicitat amb la veu interna de Natividad (el camperol il·lustrat), on el límit de la representació apareix amb més força. Aquest moment té la seva contrapart a *Los ríos profundos* —

NOTES

1 | El terme «saboteadora» fa referència a la recent noció de «crítica como sabotaje» de Manuel Asensi (2011). A grans trets, el teòric valencià sosté que tot text cultural i literari exerceix una profunda modelització del món arrel dels sil·logismes de base que presenta com a visions de la realitat i de les experiències. En aquest entramat, la seva noció crítica no només proposa sabotejar les maquinàries performatives que condicionen la vida, sinó que reconeix l'existència de «máquinas saboteadoras» que ja fan el que els hi toca en aquest entramat. La novel·la d'Arguedas en seria una, sens dubte.

a «El motín»—, com un tipus d'esdeveniment que pot aprofitar-se per a acabar amb els complexos de la subjectivitat i representació. Arguedas, aquí, planteja una rebel·lió que potser trenca amb l'ordre i és capaç de penetrar en la varietat d'ens, passant per sobre de la diversitat de consciències i els seus marges racials i/o culturals. Així ho ha vist Asensi:

Lo importante no es ser blanco, mestizo o indígena, sino la posición ideológica [...]. En el modelo de mundo creado por Arguedas no hay racismo, no hay destino biológico, sino tomas de posición en función de un *pathos* y un *ethos* que se sitúan en el nivel de la sensibilidad. Dicho de otra manera: Arguedas falla a favor de la ideología (Asensi, 2012: 66-67).

Però el que Revueltas contraposa, en el seu episodi de la vaga, a la decepció postrevolucionària, als evidents fracassos de la reforma agrària i a totes les esquerdes que el procés de construcció d'un Estat homogeni ja presentava, és un tipus, finalment, d'utopia. La vaga s'ha de veure com un fracàs, no només per la banda de la dominació i els seus efectes de representació social, sinó per la commoció que genera la presència de l'indi-indígena a la subjectivitat pròpia del narrador i el seu personatge heroic. Ja des d'abans d'aquest episodi de la subjectivitat indígena és narrada en termes totalitzadors: l'indígena és vist com una nebulosa presència que manca de cap tipus de poder.

No eran [n]i sanguinarios, ni crueles, ni rebeldes, antes apagados, tristes, laboriosos, pacíficos y llenos de temor [...]. Constituían una fracción de un numeroso pueblo abatido y aniquilado por los gobiernos y que, con miedo tal vez de nuevas persecuciones, optaban hoy por la sumisión y la humildad (Revueltas, 2009: 81).

I no és que aquí es posin en dubte els termes, els conceptes i les metàfores que l'autor fa servir per a la descripció de la realitat lligada als indígenes, els quals plantegen al voltant de la subjectivitat «mestissa» de l'obra, sinó que el que ressalta és el límit que aquest mateix autor-narrador marca en relació amb els anomenats subjectes. Als mestissos revertits de diverses pulsions i als criolls, aquesta veu *entra i surt* i es converteix en una forma de consciència que tant reflecteix com modela, però els indígenes són impenetrables i només es pot intuir el que senten i el que els succeeix des de l'observació i la interpretació. Semblaria que no foren *homes*, i que la seva història ja ha estat clausurada; *viuen de prestat*, segons una dita popular mexicana. Paradoxalment, són *jeroglífics* transparents a la seva misèria i estan cansats —diu el narrador— de les lluites que *abans* tingueren.

A la vaga, aquests «pobres» indígenes són usats com a «esquirols», enganyats i emborratxats. Al següent fragment es pot observar bé

com des d'un entramat retòric es sintetitza la condició històrica i existencial dels indígenes, encara que no es superi el límit imposat per la veu narradora pel que fa al seu estatus com a alteritat:

Antes de quince días presentáronse unos cuarenta indígenas, los pobres completamente borrachos. Habíanles ofrecido primero tequila y mezcal, pero lo rechazaron a cambio de alcohol puro. Las grandes copas de alcohol asestaban una puñalada certera, vertiginosa, y los indígenas pusiéronse dulces e incomprensibles al primer golpe y muy tristes, mirando con agradecimiento humillado y tierno al enganchador que de tal modo los regalaba [...]. Les daba tristeza pero a la vez una cólera, a medida que el alcohol penetraba. Eran el rencor y el sufrimiento. Aparecían de súbito sus dolores, y la impotencia terrible frente a eso pesado, obscuro y antiguo, les humedecía los ojos, y quién sabe por qué, siempre de agradecimiento, de sumisión y de súplica. Otra copa más (Revueltas, 2009: 158).

Aquest fragment, que és tan terrible com bell a la seva manera, si és projectat cap a un espectre més ampli de la relació entre la novel·la —com a text literari destacat— i la subjectivitat indígena, continua estant una mica més enllà del límit de representació subjectiva, encara que de vegades ho clavi.

En aquest punt, la qüestió consisteix a determinar des de quins mecanismes, l'acte d'introduir la pluralitat o la diversitat el que en realitat estaria portant a terme seria la instauració d'un tipus de closca que cobriria al veritable subjecte enunciant. Una cosa que pot anomenar-se com un efecte de representació i un efecte de multiplicitat de subjectivitat. Segons aquesta lògica, l'autor que no sobrepassa els límits de representació imposats al seu context geocultural i històric estaria treballant cap a un final objectivable, traduint, transcrivint i transformant els petits relats de «los asuntos humanos» fins a convertint-los en tot tipus de materials, documents i mitjans per a donar-los una existència reificada (Herlinghaus, 2004: 21). Tanmateix, d'altres insistirien a ignorar els marges; la seva experiència no respon a la «meta mundana y objetivadora», i

[e]stos narradores nos hablan desde los trasfondos y los patios interiores de las exclusiones modernas —divisiones entre representación y praxis, reificación y pertenencia, razón ordenadora e imaginación impura, reificación y pertenencia, en una palabra, la división entre *Historia* y los *relatos menores* (Herlinghaus, 2004: 21).

Tanmateix, encara que aquesta divisió pugui semblar funcional, divisió que certament desmarca una mica Revueltas de Rulfo, i una mica més d'Arguedas, hi ha un problema quan aquesta possibilitat és interioritzada. I és que l'hegemonia, l'estatisme, el poder instrumentalitzador i el caràcter finalment lineal i ordenat del sistema literari i de la historiografia, cosa que Ranajit Guha ha vist amb certesa (Guha, 2002), com a ordre del discurs, també tendeixen a

convertir aquests tipus d'estrany subjectes en herois culturals. I un heroi, ja se sap, perd tot el poder quan la seva proesa es converteix en relat.

Bibliografía

- ADORNO, T. (1975): *Dialéctica negativa*, Madrid: Taurus.
- ARENDT, H. (1998): *La condición humana*, Barcelona: Paidós.
- ARGUEDAS, J. M. (1998): *Los ríos profundos*, Buenos Aires: Losada.
- ASENSI, M. (2011): *Crítica y sabotaje*, Barcelona: Anthropos.
- ASENSI, M. (2012): «Los CSI y la guerra de Arguedas (en torno al silogismo del discurso en el pensamiento e la crítica como sabotaje» en Bolognese, Ch.; Bustamante, F.; y Zabalgaitia, M. (eds.), *Éste que ves, engaño colorido... Literaturas, culturas y sujetos alternos en América Latina*, Barcelona: Icaria, 57-82.
- CORNEJO POLAR, A. (1996): *Escribir en el aire. Ensayo sobre la heterogeneidad socio-cultural en las literaturas andinas*, Lima: Horizonte.
- CORNEJO POLAR, A. (1996): «Una heterogeneidad no dialéctica: Sujeto y discurso migrantes en el Perú Moderno», *Revista Iberoamericana*, vol. LXII, nº 176-177, 837-844.
- CORRALES, E. (2011): «Julio Ortega: en la obra de José María Arguedas habla el peregrinaje del español andino», *El Porta(l) Voz. Autorrelato de la cultura iberoamericana*, <<http://www.lettralia.com/253/entrevistas01.htm>>, [01/05/2012].
- GUHA, R. (2002): *Las voces de la historia y otros estudios subalternos*, Barcelona: Crítica.
- HERLINGHAUS, H. (2004): *Renarración y descentramiento: mapas alternativos de la imaginación en América Latina*, Madrid: Iberoamericana.
- LÓPEZ PARADA, E. (1999): *Una mirada al sesgo. Literatura hispanoamericana desde los márgenes*, Madrid: Iberoamericana-Vervuert.
- REVUELTAS, J. (2003): *El luto humano*. México, D.F.: ERA.
- ROWE, W. (1996): *Ensayos arguedianos*, Lima: SUR.
- SLICK, S. (1983): *José Revueltas. Twayne's World Authors Series*, Boston: Twayne Publishers.
- SPIVAK, G. (2009): *¿Pueden hablar los subalternos?*, Barcelona: MNAC/MACBA.